

לשון חכמים באספקלריה של שמות פרטיים

זמנם של מסמכי בר כוסבה ובני דודו הוא תקופת התנאים בעיצומה. על כן מתקבל על הדעת, שלשון התנאים במובהק היא זו המיוצגת במסמכים שיצאו מתחת ידיהם של בני התקופה, ובמקום שנמצאת סתירה בין לשון הכתובים ממעורות נחל חבר ויזאדי מורבעאת לבין לשונה של ספרות התנאים, מן הסתם הצורות שהגיעו אלינו בגלגול מאוחר, כלומר באמצעות סופרים ומעתיקים, אינן המקוריות.

מבין תחומי הלשון נקל לציין הבדלים בין לשון המסמכים ללשון הספרות של תקופת התנאים דווקא בתחום השמות הפרטיים. השמות הפרטיים על אף נטייתם לשמרנות נתונים לצו האפנה, כלומר נוטים לשנות צורה מזמן לזמן, וכיוון שדרך הכתיבה שלהם יציבה ובעלת ייחוד ב"קורפוסים" למיניהם, הרי הם מסייעים לתחום את זמנם של הטקסטים.¹

ענייננו כאן בטיפוס אחד של שמות פרטיים ובהשתלשלות דרך הכתיבה וההגייה שלו במרוצת השנים בימי המקרא והמשנה, הן במסמכים אותנטיים בני הזמן הן בספרות המקרא ובספרות התנאים. אך עיקר מעייננו בניסיון לעמוד על פשר ההבדלים בין השמות לפי תקופות הלשון ועל הסיבות הלשוניות והחוץ-לשוניות שגרמו להם לשוב אל צורתם המקורית במעין מסלול מעגלי.

יש בלשון נטייה לשמר שמות פרטיים עתיקים כצורתם הראשונה או כפי שנמסרה במקורות העתיקים, ודין כתיבם (ולעיתים דרך הגייתם) לא תמיד הוא כדין כתיבם של שמות כלליים.² כך, למשל, בספרות חז"ל נוהג הכתיב העתיק, כלומר החסר, בשמות היסטוריים, שלא לפי כללי הכתיב הרגילים ללשון חז"ל, כגון משה, אהרן, ירושלם (ולא מושה, אהרון, ירושלים).³ לפיכך נדרשת מידה של זהירות בהסקת מסקנות על טיב הלשון המתבססות על שמות פרטיים בלבד.

1. ראה בעניין זה את דבריה של נ"ג כהן, "שמותיהם של יהודי יב כמקור לידיעת היסטוריות", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 97-98.

2. גם כאשר אותה המלה משמשת שם פרטי וכללי; וכידוע, נוהג זה נמשך עד ימינו.

3. אבל בכתובים ממדבר יהודה נוהג הכתיב המלא בשמות הפרטיים, כדין שמות כלליים. מעניין שדינו של כתיב המלה כ(ו)חן כדין שם פרטי.

זה לא כבר הצביעה טל אילן⁴ על תופעה מעניינת: בחומר האפיגרפי מימי הבית השני (ועד מרד בר כוסבה) נוהג בדרך כלל הכתיב ה"ארוך" בשמות תאופוריים מן הטיפוס יהוחנן, ואילו בספרות התנאים כפי שהיא מסורה לנו ובחומר האפיגרפי מתקופת האמוראים נוהג הכתיב ה"קצר" מן הטיפוס יוחנן. כנגד זה, בדרך הכתיבה של השם יהושע מתגלה תופעה הפוכה. השם ה"קצר" ישוע, השכיח בחומר שזמן כתיבתו ומסירתו ימי הבית השני, מתארך ליהושע בספרות חז"ל. והרי הצעתה של אילן לפשר ההיפוך הדיאכרוני הזה בספרות חז"ל: "חזרה אל הכתיב המקראי התקני הוא הסבר המתרחץ גם את התארכות השם יהושע וגם את התקצרות יתר השמות". ובהמשך הדברים הוסיפה: "זהו הסבר אחד ויכולים להיות טובים ממנו. על אלה נשמח לשמוע".⁵ הנה הסבר אחר לתופעה המעניינת הזאת.

א. יהוחנן-יוחנן-יהוחנן-יוחנן

לא תמיד קיים "כתיב מקראי תקני", אף שהכתיב הקצר של השמות מן הטיפוס יהוחנן שכח יותר במקרא. מהו הכתיב המקראי התקני לשם י(ה)ורם, המופיע 29 פעמים בכתיב ה"ארוך" (יהורם) ועשרים פעמים בכתיב ה"קצר" (יורם)? האם הכתיב ה"ארוך" יהואחז, המופיע עשרים פעמים במקרא, מוציא מן התקן את ה"קצר", יהואחז, הנקרא ארבע פעמים בלבד? והרי תפוצתו של הכתיב ה"מנושף" יהונתן במקרא גדולה כפליים מתפוצת יונתן,⁶ ואף על פי כן נוהגת בספרות התנאים הצורה הקצרה בלבד (יותר ממאה פעמים).⁷ לפיכך לאו דווקא "הכתיב המקראי התקני" הוא הגורם לדרך "הכתיב הקצר" הנוהגת בספרות התנאים. קודם לביאור מקורן של "הצורות הקצרות" בספרות חז"ל כדאי להתעכב קצת על דרך הכתיב של השמות התאופוריים מן הטיפוס הזה בכתובים שזמנם קודם לספרות התנאים.

1. יהוחנן < יוחנן

האפיגרפיה העברית של ימי הבית הראשון,⁸ אשר עדיה מצטמצמים עד כה בעיקר

4. אילן, תשמ"ח.

5. שם, עמ' 7.

6. 82 פעמים כנגד 42.

7. הצורה הארוכה באה רק לציון הדמות המקראית (אבות ה, טז).

8. הנתונים נבדקו על פי הספרים האלה: מ' אוחנה ומ' הלצר, מסורת השמות העבריים החוץ-מקראיים, חיפה תשל"ח; ר' הסטרין ומ' דייג'י-מנדלס, חזיתות מימי הבית הראשון, ירושלים תשל"ח; אביגד, תשמ"ז; דייבס, 1991; צדוק, 1988; פאולר, 1988; L. G. Herr, *The Scripts*.

ליהודה ולשומרון, מלמדת שהיחס המספרי בין השמות ה"ארוכים" (כגון יהוננה⁹) ל"קצרים" (כגון יובנה¹⁰) הוא כ-2:1 לטובת הארוכים.¹¹ פירוש הדבר, שעל אף מסורת כתיבת השמות האלה בהא, שעליה, כמשוער, נתחנכו הכותבים, פעמים לא מעטות הם סטו מן הדרך הזאת ונתנו ביטוי בכתיבתם לדרך ההגייה הרווחת בזמנם, בביטול הנישוף.¹²

האם היחס הזה בין השמות ה"קצרים" ל"ארוכים" נשמר גם בגוסס המסורה? מן המחקרים של דרייבר¹³ ושל פאולר¹⁴ עולה, שבסך הכול הכף נוטה לטובת ה"קצרים" ביחס של 2:3.¹⁵

וביתר פירוט. פאולר, בעקבות גריי,¹⁶ חילקה את ממצאי השמות מן המקרא לארבע תקופות: טרום-הממלכה,¹⁷ הממלכה המאוחדת, הממלכה המפולגת, הגלות ושיבת ציון. לפי נתוניו, בתקופות ה"נ"ל, חוץ מבשלישית, מספר השמות ה"קצרים" מן הטיפוס הזה גדול בהרבה ממספרם של

of Ancient Northwest Semitic Seals, Missoula 1978; R. W. Suder, *Hebrew Inscriptions*, London 1984; J. H. Tigay, *You Shall Have no Other Gods*, Atlanta 1986; S. C. Layton, *Archaic Features of Canaanite Personal Names in the Hebrew Bible*, Atlanta 1990

9. חרסים 27-28 מלכיש (סוף ימי הבית הראשון). עיין D. Ussishkin, "Excavations at Tel Lachish 1973-1977", *Tel Aviv* 5 (1978), pp. 84-85, pl. 29-30

10. על חותמות מרמת רחל (מסוף ימי הבית הראשון). עיין ואטיוני, 1969, עמ' 379; ה"נ"ל, 1978, עמ' 240.

11. לפי דייביס, 1991, השמות הארוכים הם יהואב, יהואחז, יהואל, יהואר, יהוננה, יהובעל, יהוורח, יהוחי, יהוחיל, יהוחל, יהויקם, יהוישמע, יהוכל, יהומלך, יהונדב, יהועדן, יהועז, יהועזר, יהוקם, יהורם, יהושע, יהושפט; שמות אלה נקרים בסך הכול 56 פעמים. השמות הקצרים הם יואב, יואל, יואמן, יואר, יובנה, יוון, יוחנן, יוישב, יוישע, יוכן, יונתן, יוסתר, יועזר, יועליהו, יועשה, יוקם; מניין היקריותיהם 21. למעשה, כל העדויות שאפשר לזהות את מוצאן הן מיהודה, חוץ מאחדות משומרון ומכונתילת עג'רוד. רק בשני מקומות, רמת רחל ותל בית מירסים, נמצאו עדויות לשמות "ארוכים" בצד "קצרים".

12. תן דעתך, שהיחס בין התחיליות יהו- / יו- בשמות התאופוריים דומה במידה מסוימת ליחס שבין אותם הצורנים המשמשים כסיומת (-יהו לעומת -יו). היום ברור לחלוטין שהסיומת -יו בשמות האלה לא הייתה מוגבלת רק לשומרון. נמצאו כתיבים כאלה הן בגליל (עמדיו) הן ביהודה (אוריו, יחוקיו) הן בכונתילת עג'רוד (עבדיו); עיין ג' אביגד, ימי המלוכה - היסטוריה מדינית (בעריכת א' מלמט), מתוך הסדרה ההיסטוריה של עם ישראל (בעריכת ב' מור), עמ' 33.

13. G. R. Driver, "The Original Form of the Name 'Yahweh'", *ZAW* 4 (1928), p. 22

14. פאולר, 1988, עמ' 35-38, עמ' 371 לוח 4:4.

15. על פי הנתונים שאצל פאולר, עמ' 371, מופיעות במקרא 43 תבניות של השמות ה"ארוכים" לעומת 63 של ה"קצרים", וזאת בלי לכלול את השמות שבספרי המקרא מתקופת הגלות ומימי הבית השני.

16. G. B. Gray, *Studies in Hebrew Proper Names*, London 1896, p. 20

17. צדוק (1988, עמ' 15-18) מחלק את התקופה הזאת לשתיים: תקופת האבות, הנדודים וההתיישבות; תקופת השופטים.

ה"ארוכים"¹⁸ רק בתקופת הממלכה המפולגת, כלומר ברוב ימי הבית הראשון, מספרם של השמות התאופוריים ה"ארוכים" גדול ממספר ה"קצרים" בנוסח המסורה (13:16). המגמה הכללית של ביטול הנישוף בשמות ה"ארוכים" היא הצפויה בטקסטים שכתבתם מאוחרת לימן חיבורם, אך אף על פי שהנתונים מימי הממלכה המפולגת תואמים במידה רבה את העדות האפיגרפית מאותה התקופה,¹⁹ תמה מדוע השמות ה"ארוכים" מן הטיפוס הזה מרובים בנוסח המסורה בתקופה השלישית דווקא.

2. יוחנן < יוחנן

והנה, בולטים בייחודם המסמכים למן המחצית השנייה של האלף הראשון לפני הספירה²⁰ ועד ימי בר כוסבה²¹ בשימוש הקבוע דווקא בצורות ה"ארוכות",²² שלא כמגמה הצפויה על פי הממצא האפיגרפי והמקראי בימי הבית הראשון. הצורות מן הטיפוס יוחנן²³ שליטות שלטון בלי מצרים באפיגרפיה של התקופה, ולעומתן ה"קצרות" נדירות מאוד.

18. בטקסטים מן התקופה הראשונה היחס הוא 14:1, בתקופה השנייה 17:7, וברביעית 23:6.
19. עם זה אין בהכרח התאמה בין נוסח המסורה לעדות האפיגרפיה. כך, למשל, שגור במקרא השם יואב (145 פעמים, בייחוד בנביאים ראשונים) ואין זכר ליהואב, ואילו באפיגרפיה מימי הבית הראשון שגור דווקא יהואב: אהרני, תשל"ו, כתובות מס' 39, 49, 59; אביגד, תשמ"ו, מס' 31, ובמאמרו "שני חותמות של נשים וחותמות עבריים אחרים", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 93; וכן "שילה", קבוצת בולות עבריות מעיר דוד, ארץ-ישראל יח (תשמ"ה), עמ' 80 מס' 10. אך בחותם עברי שנמצא בקרתגו כתוב השם הקצר יואב (ואסיוני, 1969, מס' 9, עמ' 361), וכן נמצא השם הקצר על אוסטרקון מס' 439 ממצדה (ידין ונוה, 1989, עמ' 29).
20. אשל ומשגב, תשמ"ז, עמ' 464; "י נזה", כתובות ארמיות, בתוך: אהרני, תשל"ו, עמ' 167-204; F. M. Cross, "Samaria Papyrus 1", *Eretz-Israel* 18 (1985), p. 8*; ידין ונוה, 1989, עמ' 40-42; ובקונקורדנציה של המילון ההיסטורי במדור השמות הפרטיים. גם במסמכים הארמיים ממצרים (מן המאות החמישית והרביעית לפנה"ס) שליטות הצורות הארוכות בשמות התאופוריים האלה, כגון יוחנן, יהואר (ובתעודות הקדומות מצוי אף הכתיב יהחאור); עיין W. Kornfeld, *Onomastica Aramaica aus Ägypten*, Wien 1978, pp. 52-53. עם זה לא נפקד לגמרי מקומן של הצורות הקצרות בתעודות ובחותמות מימי הבית השני, בייחוד בתעודות מאוחרות, ובכללן המסמכים ממצרים.
21. כפי שעמדה על כך רחל חכלילי, תשמ"ד, עמ' 195: "בתקופת בית שני ניכרת נטייה לרשום את השמות בצורתם הארוכה: יהוסף, יוחנן, יהונתן, יהועזר וכו'. כך כתובים השמות על גבי הגלוסקמות, במכתבי בר כוכבא וגם במכתבי ואדי מורבעת".
22. יש לציין, שדווקא עדות החומר האפיגרפי מימי הבית השני אינה עולה בקנה אחד עם עדות ספרי המקרא בני אותו הזמן. על פי נתוניה של פאולר, מעטים השמות ה"ארוכים" ביחס ל"קצרים" (23:6), ואילו לפי החומר האפיגרפי מימי הבית השני, ובכללו החומר ממסמכי יב, השמות ה"ארוכים" הם הכלל, וכנגדם ה"קצרים" נדירים מאוד. מעניין ספרי עזרא ונחמיה מעדיפים בבירור את הכתיב "המקוצר" (רק יוחנן ויוחנן כתובים לעתים בכתיב "ארוך": עזרא י, ו, כח; נחמיה יב, יג, יח, מב). שם הכתיב ה"קצר" הזה משקף מסורת כתיבה מאוחרת יותר, היא מסורת ספרות חז"ל? ראה להלן.
23. אילן, תשמ"ד, עמ' 37-45; תשמ"ה, עמ' 3-5.

השתלשלות מסורת הכתיב יהוסף, השם הנפוץ ביותר בימי הבית השני (בצד שמעון) אף היא יוצאת ללמד, שהשימוש ב"שמות הארוכים" בימי הבית השני אינו מנהג סופרים שעבר בירושה, אלא חידוש בן התקופה. במקרא ובכתובות מימי הבית הראשון²⁴ משמשת רק הצורה ה"קצרה" (יוסף)²⁵ כשם לאנשים אחדים, חוץ מפעם יחידה במזמור פא בספר תהלים,²⁶ וגם בספרות התנאים אין זכר לצורה ה"ארוכה" יהוסף. לעומת זאת, במסמך הנזכר לעיל מכתף יריחו, על קנקנים ממצדה,²⁷ במסמכי בר כוסבה העבריים והארמיים²⁸ ובכתובות ירושלים העבריות והארמיות²⁹ – כולם מימי הבית השני ולאחריו – שגור דווקא הכתיב יהוסף; ואף במגילת המקדש כד 13 לא נראה הכתיב יוסף בעיני הסופר, והוא טרח לתקנו ליהוסף.

לכאורה, יהוסף היא הצורה שהיינו מצפים למצוא בטקסטים הקדומים, בין שנבארה כמשפט שמני שנתקצר (יהו + סף³⁰ < יוסף) בין שנראה בה משפט פועלי מקוצר (מעין *יהוספאל < *יוספאל³¹ < יוסף). אך אילו באמת הייתה ההברה הראשונה, יו-, יסוד תאופורי במלה, מן הסתם היה גם יהוסף מתועד בטקסטים הקדומים מתקופת המקרא, בשל שכיחותו המרובה של השם במקרא, כפי שקורה ברגיל בשאר השמות התאופוריים מן הסוג הזה. עוד יש להביא בחשבון, שהיסוד התאופורי יהו (הן כתחילית הן כסופית) אינו מופיע כלל בשמות עצם פרטיים בספר בראשית.³² לכן

24. אביגד, תשמ"ו, מס' 131, עמ' 80: "לסאל בן יסף" – אם אמנם הכוונה כאן ליוסף (ולא ליסף, למשל).

25. מעניין שבנוסח המסורה אין עדות לכתיב החסר יסף.

26. דייסלר (A. Deissler, *Die Psalmen* II, Düsseldorf 1964, p. 148) סבור שהוא בתרגולות, אך בין המפרשים אין אחדות דעים בדבר זמנו של המזמור. בכל אופן, קשה להניח שהמזמור הזה בן ימים עתיקים כל כך. בטרם בטל הנישוף של ההא הבין-תנועית, כפי שטען לאחרונה רנדסבורג (G. A. Rendsburg, *Linguistic Evidence for the Northern Origin of Selected Psalms*, Atlanta 1990, p. 80). בכלל, אמות-המידה שהעמיד לקביעת מקורם הצפוני של המזמורים אינן משכנעות.

27. "אנשים ללא שמות?", ציון גד (תשמ"ט), עמ' 9; ידן ובוה, 1989, עמ' 40–42.

28. בזמן האחרון: מ' ברוש וא' קימרון, "שטר חוב עברי מימי בר כוכבא", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט), עמ' 256–261.

29. קושטר, תשל"ז, עמ' לד; אילן, תשמ"ד, עמ' 42–45; הנ"ל, תשמ"ח, עמ' 4 הערה 10. תן דעתך גם לצורות יהו(ס)ה הנזכרות שם. עם זה, בכתובות בני חזיר באים דווקא השמות ה"קצרים".

30. ה' הוא סף (כלומר סף, חרב): A. Murtonen, *Hebrew in its West Semitic Setting*, part 1: *Proper Names*, Leiden 1986, p. 132, one: *A Comparative Lexicon*, section A: *Proper Names*, Beer G. בדקדוקו העברי.

31. כיוון שדגמי השמות התאופוריים הכוללים את המרכיב יהו מאוחרים לתקופת האבות, איני סבור שביסוד השם עומד יהוסף, המופיע על חרס ארמי מערד מימי הבית השני (אהרונ, תשל"ו, עמ' 177, מס' 14), או יוספיה (עזרא ה, י) – אף שמלכתחילה הוא שם תאופורי כמו יצחק או יעקב.

32. אפשר שמציאות זו משתקפת בפסוקים "ידבר אלהים אל משה ויאמר אליו אני יהוה. וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי יהוה לא נודעתי להם", (שמות ו, ב–ג).

סבירה יותר האפשרות השנייה: מקורו של השם התאופורי הוא משפט פועלי מקוצר, כדרך שמקובל להסביר את מקורם של שמות קדומים אחרים בני הזמן, כמו יצחק ויעקב;³³ וזה מסביר, מדוע אין כל עדות בספרות הקדומה לשם יהוסף.³⁴

מגמה זו של הרחבת התחילית, יו- < יהו-, לא פסחה גם על יוסף, אם כי, כאמור, המרכיב יו- שונה במקורו בשמות יוחנן ויוסף. בימי הבית השני נתפש אפוא בטעות המרכיב הזה כיסוד תאופורי בשם יוסף, כמו בשמות קצרים אחרים (יואב, יואש).³⁵ ההא שנוצקה בשם יוסף ויצרה שם חדש, המשמש בעקיבות בימי הבית השני, היא המורה, שאין כאן שימור של תופעה ארכאית.

הטעם לשיבתם המזורה של השמות התאופוריים המנושפים בימי הבית השני הוא אל נכון "בהשפעת הצורה המלאה *יְהוָה", כדברי ברגשטרסר.³⁶ אולם נראה להקדים את התופעה מימי החשמונאים לאמצע התקופה הפרסית,³⁷ שהרי העדות האפיגרפית מלמדת, שמן המאה הרביעית ואילך נוהג הכתיב ה"ארוך" של השמות התאופוריים מן הטיפוס הזה הן במסמכים הארמיים מ"ב הן בפפירוסים מוואדי דאליה הן במסמכים מכתף יריחו. נראה אפוא, שבימי הבית השני חלה תפנית בכתיבת השמות התאופוריים מן הטיפוס יהוחנן, ומן הסתם הכתיב הזה מלמד על שינוי בהגיית השמות האלה, כלומר השבת הנישוף המקורי לשמות התאופוריים מן הטיפוס הזה.

כתיב "ארוך" עקיב של השמות האלה במשך מאות שנים אינו מעיד בהכרח על הגייה מנושפת כל אותן השנים. אפשר שעקבותיהם של התעוררות לאומית או של מהפך פוליטי בתקופת הפרסים או בתקופת החשמונאים ניכרים בשמות התאופוריים מן הטיפוס הזה, ודרך ההגייה ה"מנושפת" רווחה בימים ההם. אך על פי כללי הפונטיקה העברית בטל הנישוף בין שתי תנועות לאחר זמן לא רב, וההא בשמות מן הטיפוס יהוחנן נשתמרה כמנהג סופרים בלבד, מצוות אנשים מלומדה, ואין בה כדי

33. השווה את הגזרון המוצע בתורה: "יֹסֵף יְהוָה לִי בֶן אַחֵר" (בראשית ל, כד). עיין נות, 1928, עמ' 213-195; ר' צדוק, "שמות עצם פרטיים בישראל" (בערך שם), אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 64-63.

34. יוסף, לדעתי, היא צורת העתיד של בניין קל, yaqtīl, לא של הפעיל, אף שזמנו של ביטול הנישוף בבניין הפעיל חוזר לימים קדמונים. צורת העבר השכיחה יִסַּף וצורת הבינוני יִסְפִּים מעידות על כך, שאף הצורות יִסַּף, ויִסַּף ראוי שתימנינה עם הבניין הקל; וראה את דברי ברגשטרסר בדקדוקו, כרך ב, סעיפים 14h, 28e; וכן ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 54.

35. באואר וליאנדר בדקדוקם העברי (עמ' 229, סעיף g) מציעים, שבדרך דומה נוצר השם יהוכל מן יוכל.

36. כרך א, סעיף 16c (בתרגומו של מ' בן-אשר, מהדורה שנייה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 167).

37. אך תן דעתך, שבטביעות החותם מסוף ימי הבית הראשון שפרסם אביגד בספרו באים רק השמות ה"ארוכים".

לשקף את דרך ההגייה דווקא. עצם העובדה שבמטבעותיו של אלכסנדר ינאי נכתב שמו, אם כי לעתים רחוקות, גם בכתב ה"קצר" – "ינתן המלך", "ינתן כהן גדל"³⁸ – כבר היא יכולה להעיד, שאין הכתיב בהא משקף בהכרח את אופן ההגייה.³⁹ יתרה מזו: בלשון הכתובים ממדבר יהודה חלה, כידוע, התערערות הגי' הגרון והלוע,⁴⁰ ועל כן ההקפדה על הכתיב ה"מנושף" בכתובים האלה אינה מעידה על גישוף דווקא. ואכן הכתיב יוהסף, המזדמן פעמים אחדות במערת האיגרות,⁴¹ מעיד, שאין כאן דרך הגייה חדשה, אלא כתיב מיוחד.⁴² מכל מקום, הכתיב הארוך של השמות התאופוריים מן הטיפוס יוחנן הוא סימן ההיכר של ימי הבית השני עד ימי בר כוסבה.

3. יוחנן < יוחנן

לעומת הכתיב ה"ארוך" הרווח עד זמנו של בר כוסבה ובני דורו, כלומר בעיצומה של תקופת התנאים, נתבטל הגישוף מכול וכול במסורת הכתיבה של השמות התאופוריים בעלי תחילית – יהו בספרות התנאים ובחומר האפיגרפי שמסוף תקופת התנאים בגליל.

כבר נאמר לעיל, ש"יוחנן" ה"מנושף" הוא השכיח והשגור בחומר האפיגרפי של ימי הבית השני עד המאה השנייה לספירה. בכל אותן עשרות רבות של מטבעות "יוחנן הכהן הגדל" מתקופת החשמונאים בכל רחבי הארץ טרם נמצאה עדות לכתב ה"קצר" יוחנן.⁴³ לעומת זאת בספרות התנאים ובכתובות מבית שערים לא נמצאה אף עדות אחת לכתב ה"ארוך" יוחנן.⁴⁴ וכיוצא בזה כתיבו של י(ה)וסף. יוהסף שולט בכיפה במסמכים של ימי הבית השני והלאה עד ימי בר כוסבה,⁴⁵ אך בכתובות מבית שערים

38. מטבעות Ha 18, Ca 12, אצל משורר, 1982.

39. והשווה גם את הכתיב יחנותן על מטבע Ce3 ממטבעות ינאי המלך, כפי שמציין משורר בספרו הנ"ל, עמ' 120.

40. עיין בנספח למאמר.

41. כך כותב את עצמו יוהסף בר חנניה כמה וכמה פעמים במסמכים; עיין N. Lewis, Y. Yadin & J. C. Greenfield, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1989, תעודה 10 ש' 48, תע' 15 ש' 44, תע' 17 ש' 49, תע' 18 ש' 79, תע' 21 ש' 33 (עמ' 56, 61, 73, 95, 99 בהתאמה).

42. חילוף זהה, –הו < –וה, מפני ערעור הגרוניים, חל במסמך 457 ממצדה (ידן וגוה, 1989, עמ' 36: "ישוע טוהר [= טוהר] לקדש" – כפי שציין יוסף גוה בספרו החדש, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 78.

43. אך נמצא הכתיב יוחנן הכהן, מס' La 13/14 בספרו הנ"ל של משורר, עמ' 139. לעומת זאת דווקא הכתיב הקצר הוא המופיע במטבע מהתקופה הפרסית: "יוחנן[ן] הכוהן"; עיין ד' בר"ג, "מטבע-כסף של יוחנן הכוהן הגדול", קדמוניות יז (66–67, תשמ"ד), עמ' 59–61.

44. אביגד, תשל"ב, עמ' 172: "שמעון בר יוחנן".

45. הכתיב הקלאסי יוסף נדיר מאוד בכתובים מאזור יהודה, כאמור לעיל, אך נמצא בכתובת בני חזיר.

מופיעה תחתיו דווקא הצורה הקלסית יוסף.⁴⁶ צעד נוסף עשתה ספרות התנאים (והיא נתמכת אף בעדות האפיקורפית מתקופת האמוראים). אמנם מצוי גם "יוסף הכהן", "יוסף בן שמעון", וסתם יוסף הוא יוסף בן יעקב ורחל, אך ברגיל נתקצר יוסף ליוסה, יוסי (ואף יוסא).⁴⁷

דרך אגב ייאמר, שגם כתיב שמו של הגיבור הלאומי בר כוכבא מלמד על ההבדל בין לשון המסמכים ובין לשון הספרות. במסמכים האותנטיים הכתיב לעולם בסמך לציון הגה בלתי קולי [s] – כוסבה (מורבעאת 43), כוסבא (מורבעאת 24) – ואף בשין שמאלית: כשבה (חבר 50), כושבה (חבר 14); וכן ביוונית $\chi\omega\sigma\iota\beta\alpha$.⁴⁸ בספרות התנאים והאמוראים לעומת זאת באה תמורתה המקבילה הקולית זין [z]: כוזבא (תוספתא שבת טו, ט), כוויבא (סדר עולם רבה ל; ירוש' מעשר שני נב ע"ד; בבלי סנהדרין צז ע"ב, כוזבה ירוש' תעניות סח ע"ד), "מעוֹת כוזביות" (בבא קמא צז ע"ב). מן הסתם ידה של הבית הקולית בהידמותה של הסמך לזין, והצורה כוויבא נקלטה מפי השמועה ונשתרשה.⁴⁹

גם כתיבם של השמות הפרטיים מאשר אפוא את טענתו של קוטשר, "כי 'לשון חז"ל' של תעודות אלה [ר"ל תעודות בר כוסבה] שונה היא בהכרח מלשון חז"ל של מסורתנו הספרותית".⁵⁰ ההפרש בין הכתיב יוחנן, השליט בתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית, לכתיב יוחנן, השליט בספרות חז"ל ובכתובות בית שערים, יכול להצביע על הבדל גאוגרפי וכתונולוגי בין המסורת היהודאית לגלילית. הכתיב הקצר

46. מזר, תש"ה, מס' 40 ו-50, עמ' 118.

47. למעשה, הצורה הארצישראלית המובהקת היא יוסה, כפי שעולה הן מן העדות האפיקורפית מימי האמוראים הן מספרות התנאים (עיין למשל אפשטיין, תש"ח, ב, עמ' 1267–1268; ג' הנמן, "למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד", ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 88; נוה, תשל"ח, עמ' 152. עם זאת מזדמן יוסה פעם אחת בוואדי מורבעאת, מס' 46, שו' 1; אולי היה זה גלילי שגר ביהודה ואף כי ברשימת האנשים על הגלוסקמה ממערת הקברים מבית פגי נזכר "יהוסף הגלילי". ואילו הצורה יוסי היא צורה השגורה בספרות חז"ל, אך אין לה תיעוד אפיקורפי מתקופת התנאים והאמוראים. העדות הבלתי אמצעית הראשונה לצורה יוסי מופיעה על "קמיע עתיק מחורבת מריש שבגליל" מן המאה השביעית לספה"נ, כמובא אצל י' נוה, תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 370 (הפייטן יוסי בן יוסי לא חתם את שמו בשיריו, והעדות לשמו באה באופן אמצעי בקטעי הגניזה, כפי שהודיעני בטובו בנימין אליצור.

48. י' ידין, "מערות מדבר-יהודה, מחנה ד", ידיעות כה (תשכ"א), עמ' 57.

49. תן דעתך, שגם דרך ציון תאריך בלשון המסמכים נבדלת מדרכה של ספרות התנאים בת הזמן. כנגד הדגם השליט בספרות חז"ל, "בתשעה באב", "באחד באדר" – בבית היחס – נוהגת בשטרות האותנטיים למד היחס, כגון "בארבעה עשר לאלול", "בשנים לכסלו". עיין לפי שעה א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל אביב תשל"א, עמ' 471–472; א' קימרון, "למילונה של מגילת המקדש", שנתון למקרא ד (תש"ם), עמ' 244.

50. קוטשר, תשל"ז, עמ' סח.

משקף את דרך הכתיבה שנהגה בגליל למן תקופת המעבר אל ימי האמוראים, ולשונה של ספרות חז"ל היא ביסודה מסורת הלשון של אמוראי הגליל.

ב. יהושע-ישוע-י(ה)ושוע

ואילו יהושע שאני. מלכתחילה יהושע הוא שם תאופורי מאותו הטיפוס (אמנם משפט שמני במקורו),⁵¹ בהצבת השם התאופורי בראש השם שוע (בהוראת תשועה), כדרך אלישוע, אבישוע.⁵² בימי הבית הראשון נוהג הכתיב יהושע הן במקרא (216 פעמים) הן מחוצה לו (שלוש פעמים),⁵³ ופעמיים בא הכתיב יהושוע.⁵⁴ בימי הבית השני נתגלגל השם לישוע, כנראה בתהליך של היבדלות: $y^{\delta} hōšū' < yōšū' < yēšū'$ ⁵⁵ והוא הנוהג בספרי המקרא המאוחרים (בעברית ובארמית), ובכללם אלה מקומראן, לא רק בשמם של בני התקופה, אלא אף ישוע בן נון⁵⁶ (33 פעמים).⁵⁷ לעומת זאת בבן סירא, על פי כתב־היד שברשותנו, נרשמים השמות ההיסטוריים בצורתם הקלאסית; לפיכך הוא מפריד בין יהושע בן נון (מו, א) לשמו הוא, שמעון בן ישוע (ב, כז; נא, ל, ל). ישוע הוא גם הכתיב בכתובים העבריים והארמיים שמוחץ למקרא מימי הבית השני⁵⁸ ובאפיגרפיה של תקופת התנאים.⁵⁹ עוד מזדמן ישוע

51. יהושע נחשב לשם התאופורי היחיד בתורה הכולל את המרכיב יהו (בלי להחשיב את השם הבעייתי יוכבד, שגם גם הוא אינו קשור אל יהו, אלא יש לבאר את מקורו כפועל עתיק שחלה בו הידמות: $y^{\delta} hōšū' < y^{\delta} hōšū'$)

52. ראה צדוק, 1988, עמ' 54.

53. ואסינוני, 1969, מס' 27, עמ' 363; אביגד, תשמ"ו, מס' 21-20, עמ' 35-36 (תל בית מירסים).

54. דברים ג, כא; שופטים ב, ז.

55. עיין, למשל, בדקדוקו המשווה של ברוקלמן, עמ' 255. סגל (תרפ"ו, עמ' 146) תלה את פשר המעבר לישוע בנטיית הדוברים לקיצור היסוד התאופורי בשמות הפרטיים. פחות נראית הצעתו של ש' מורג, "שהגיית החולם כצירי הייתה מצויה בקרב יהודי בבל כבר לאחר חורבן הבית הראשון" (ארץ־ישראל ה [תשי"ט], עמ' 171).

56. נחמיה ח, יז; 4Q 378 22i, 379; 5 (1968), p. 58; 3 (1962), p. 179; 1 (1955), p. 92; 22ii (C. Newsom, "The 'Psalms of Josua' from Qumran cave 4", JSS 39 [1988], pp. 64, 68).

57. יהושע בן יהוצדק, הנזכר בצורתו זו בספרי חגי, זכריה ודברי הימים א, הופך ישוע בן יוצדק בספרי עזרא ונחמיה. נראה שבימי, בסוף המאה השישית, באמת נקרא יהושע, אך בימי עזרא ונחמיה, באמצע המאה החמישית, כבר נשתנתה הגיית השם לישוע.

58. הם הכתובים מקומראן, ממזדה (בצד ישוע גם צורה מקוצרת שוע: ידן נוה, 1989, עמ' 23-24), מנחל חבר ומוואדי מורבעאת, ומאזור ירושלים אף בצורה המקוצרת ישו (קוטשר, תשל"ז, עמ' לב-לג). עיין בקונקורדנציה של המילון ההיסטורי, בערך יהושע, ובחומר שריכוז אילן במאמרה הנ"ל, עמ' 5 הערה 14; וכן באייר, 1984, עמ' 734.

59. אמנם הכתיב ישוע מופיע גם פעם אחת בכתובת הקדשה ארמית מתקופת הסבוראים בבית הכנסת מוסיא, אך משום שבכתובת הקדשה שלידה על אותה הרצפה כתוב יושוע, יש לשער שישוע

בכתב-יד אחדים של המשנה לידדים ג, ט, יוחנן בן ישוע,⁶⁰ ובתוספתא חולין ב, כב, כד: ישוע בן פנטירא (כ"י וינה).

הכתיב יהושע, השגור במקראית הקלאסית, הוא השכיח בספרות התנאים (786 פעמים),⁶¹ להוציא פעמים אחדות יוש(ו)ע על פי עדות מהדורת לו למשנה⁶² ובמשנת הירושלמי על פי כ"י לידן.⁶³ אף החומר האפיגרפי מתקופת האמוראים משקף את ההגייה ששימרה ספרות התנאים:⁶⁴ יהושוע (3 פעמים),⁶⁵ יהושע המתוקן מיהשע,⁶⁶ ויושוע.⁶⁷ צורה זו (יושוע) מזדמנת אף במגילת ברית דמשק ה⁶⁸ ובתוספתא פאה ג, ה. אף בירושלמי מופיעים הכתיבים האלה בצד יהושע,⁶⁹ ובשרידי הגניזה של התלמוד הירושלמי מזדמנות (בצד יהושוע)⁷⁰ גם הצורות יוש וישו.⁷¹ אם כן, נראה

במקרה זה אינו אלא כתיב חסר ליושוע (עיין נוה, תשל"ח, מס' 77–78, עמ' 118–120). באחד ממכתבי בר כוסבה [1961], no. 43, p. 160 (DJD 2) נכתב ישוע בכתיב החסר ישע. השם ישע, המצוי אף על שני חותמות מימי הבית הראשון (ואטיוני, 1969, מס' 63 ו-146, עמ' 367 ו-374), יכול להתפרש כלשון קצרה מן ישעיהו (וכן ישעא; עיין פאולר, 1988, עמ' 166), אך גם ככתיב מקוצר מן ישוע.

60. כך בכתב-יד פרמה א ר"ב ובמהדורת לו, אך בכ"י קאופמן שמוע; עיין מ' בראשר, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, תשל"ב, עמ' 176; וראה להלן.

61. על פי עדות הקונקורדנציה של המילון ההיסטורי. בספרא צו א, א מזדמן הכתיב יהושוע, וכן בכ"י פרמה א לכלים יא, ד.

62. הכתיב יושע בא במהדורה זו למשל בפסחים א, ז; ו, י; תענית א, א; יושוע מופיע בפסחים ג, ג; ו, י; שקלים ד, ח; יומא ב, ג. לפי דבריה של יהודית הנשקה, אשר כתבה עבודת גמר המתארת את כתב-יד קיימברג' Add 470.1 למשנה, אשר עליו השתית לו את מהדורתו, דווקא בסדר מועד מתגלים קווי לשון ארץ-ישראליים מובהקים. ואכן בסדר זה, לפי דבריה, מופיע הכתיב של השם הזה בלא הא 14 פעמים מכלל 18 הפעמים שהיא מנתה בסך הכול במשנה.

63. עיין אפשטיין, תש"ח, ב, עמ' 1268.

64. יוצא דופן הוא השם יהושע על גלוסקמה שנמצאה במערה ליד כפר השילוח (עיין א"ל סוקניק, "מערת קברים יהודית במורד הצפוני של נחל קדרון סמוך לכפר השילוח", ספר היוכל ל-ש' קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 92). ידין בספרו החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים תשל"א, מציין בעמ' 234, שיהושע בן אלעזר היה האפוסטרופוס של שלמציון על רכוש בעין גדי, אך העדות הכתובה טרם פורסמה. עוד עיין אילן, תשמ"ד, עמ' 25 הערה 80.

65. פעמיים בכתובות בית שערים (אביגד, תשל"ב, מס' 24 ו-25), ופעם אחת בכתובות יפו (פריי, 1952, מס' 897, עמ' 122–123). כתיב זה נמצא אף בבית כנסת בבאר שבע (נוה, תשל"ח, מס' 87, עמ' 125), אך מסוף תקופת האמוראים.

66. בכתובות בית שערים מס' 16.

67. בכתובות בית שערים מס' 23, בצד צורה שנמצאה בסוסיא (עיין הערה 59 לעיל).

68. ושם תוקן מיושע ליושוע.

69. כנון "אפי" ר' יושוע לית הוא ר' יושוע" (ירוש' פסחים כח ע"ב); ועיין באוצר השמות של ב' קוסובסקי בערכו.

70. לי גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו יורק תרס"ט, עמ' 3, 9 ועוד.

71. שם, עמ' 74 (T-S F 17.39), 93 (T-S 12.742); עיין קוטשר, תשל"ז, עמ' ריז.

שהצורה השלטת בספרות האמוראים היא הצורה הקלאסית, בשינוי-מה של הכתיב המקראי: יושוע.

שלוש דרכי כתיב אפוא לשם זה, והן משקפות שתי דרכי הגייה.

א. הכתיב הקלסי יהושע בספרות המקרא מזה ובספרות התנאים מזה.

ב. הכתיב הגלילי, י(ה)ושוע, והוא אינו שונה ביסודו מן הכתיב הקלאסי, באפיגרפיה שמתוך ליהודה ובתלמוד הירושלמי.

ג. הכתיב היהודאי ישוע בספרות הבית השני ובאפיגרפיה מיהודה.

אך השאלה המעניינת באמת היא פשר ההפרש שבין ישוע ($yēšū$) היהודאי ליושוע ($yōšū$) הנוהג מחוץ ליהודה. לפי העדויות שבידינו מוריש ישוע את יהושע ביהודה למן ימי הבית השני, והוא שולט בדרום בתקופת התנאים ומעבר לה. למעשה יש בידינו היום עדויות אפיגרפיות המורות שישוע נהג גם בשומרון. במכתב ואדי דאליה נזכר '[יש]וע בר סנאבלט', ובג'ת, במערת קברים מהתקופה ההרודיאנית נכתב ישוע מעל אחד הכוכים.⁷² לעומת זאת ברי, שהמסורת הגלילית המאוחרת מכוונת לצורה החלומה יושוע. אפשר שמקורו של ההבדל פונטי: הצורה הצרויה ישוע חזרה אל מקור מחצבתה בדרך הפוכה (הידמות): $yēšū$ ($yōšū$) < אך מסתבר יותר שגורם אחר הביא לידי השימוש המחודש בכלי הישן. לאחר שנדחק יהושע מפני ישוע שלטה הצורה האחרונה שלטון יחיד באזור מאות שנים, והיא שטבעה את רישומה על השם הזה בלשונות התקופה (יוונית, סורית, ערבית).⁷³ קשה להניח, למרות "שתיקת המקורות", שהתפשטותה של הצורה ה"ארמית"⁷⁴ נבלמה דווקא בגבולות יהודה ושומרון, כשבתום המרידות הגדולות עזבו רבים מהתושבים את יהודה ונשתקעו בשפלה ובגליל. מתקבל על הדעת, שאמנם בא כאן לידי ביטוי הבדל דיאלקטי, אך מקורו בתופעה חוץ-לשונית הקשורה קשר אמיץ בשם הזה. העיון בספרות התנאים והאמוראים מארץ ישראל מלמד, ששמור בה מקום לשתי הצורות. הצורה הקלאסית יהושע היא שם נפוץ לתנאים ולאמוראים נוסף על הדמויות מן המקרא (ובירושלמי נכתבת, כאמור, גם י(ה)ושוע וגם בכתיב פונטי, יושוע).⁷⁵ ואילו

72. תעודה מס' 14 ממסמכי ואדי דאליה; עיין F. M. Cross, "The Papyri and their Historical Implications", in P. W. & N. L. Lapp (eds.), *Discoveries in the Wādī Ed-Dālīyeh*, Cambridge Mass. 1974, p. 19. אך אפשרית גם הקריאה [יד]וע. יוסף פורת, "ג'ת", חדשות ארכיאולוגיות צג (תשמ"ט), עמ' 59-60.

73. A. Jeffrey, *The Foreign Vocabulary of the Qurān*, Baroda 1938, pp. 219-220.

74. היא השגורה בטקסטים ארמיים שאינם תלויים במקור עברי.

75. אין הכתיב בהא בספרות חז"ל מעיד כל עיקר על גישון, כשם שחסרונה של הויו אחרי השין אינו מלמד על טיב התנועה של השין (השומרונים הוגים את השם $yē'ūša$). כתיב "קפוא" זה מכון כנראה אל ההגייה $yōšū$.

הצורה ישו(ע) מכוונת (מלבד לדמות מקראית⁷⁶) בעיקר לישו הנוצרי, למי שזיהוהו עמו,⁷⁷ ולעתים נדירות לאנשים מיהודה ומהדרום.⁷⁸ דווקא שמו של ישו(ע), שמוצאו מנצרת ומרכז פעילותו בגליל, מעיד ברורות על כך, שבימי הבית השני לא נבדל הגליל מיהודה בדרך הגיית השם, הצרויה, [yēšāʿ⁽ⁱ⁾]; ומסתבר שלפחות כמה מן התנאים ששמותיהם יהושע בספרות התנאים נקראו מלכתחילה ישוע. אחר כך, אולי במאה השנייה לספירה, כאשר נתגבש אצל היהודים יחס של טינה עמוקה כלפי ישו(ע) הנוצרי, נזדהה שמו עם נושאו ונעשה מוקצה מחמת מיאוס, בחינת טאבו. אז הוחזרה לשימוש הצורה העתיקה, החלומה [y(^h)šāʿ⁽ⁱ⁾], והחליפה את הצורה הצרויה הן לשעבר הן להווה. כך מסתבר, למשל, שמלכתחילה היה שמו של ר' יהושע בן פרחיה דווקא ישו(ע) בן פרחיה, כשם תלמידו ישו הנוצרי (סנהדרין קז ע"ב,⁷⁹ ובדיעבד שונה; וכך עלה בגורלם של "ישועים" אחרים בספרות התנאים.⁸⁰

יש כאן היפוך תמוה בין התפתחותם של כלל השמות התאופוריים מן הטיפוס יהונחן ובין התפתחותו של השם יהושע, שבמקורו שייך לאותו הטיפוס. הצמד

76. ממשורות הכהונה, דברי הימים א כד, יא. עיין גם בברייתא של משמרות הכהנים, כמובא אצל ש' קליין, ספר הישוב א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 162–163.

77. ישוע בן פנטירא (פנדרא), הנזכר בכמה מקומות בספרות התלמודית. עיין י' קלוזנר, ישו הנוצרי, ירושלים תרפ"ב, עמ' 13–15; ד' רוקח, "בן סטרא בן פנטירא הוא", תרביץ לט (תשל"ל), עמ' 9–18. בעמ' 11 הוא מציין שבכתב-יד תימני לסנהדרין מג ע"א מופיעה פעמיים הגרסה ישוע במקום ישו, וזה משתקף אף בתרגום לאסיני למקום: Issue. ע"ש.

78. אולי ביהודה היה החרם נגד ישו(ע) נחרץ פחות משהיה בצפון. ישוע הנזכר בידיים ג, ט – אם אינו שיבוש מן שמוע או שבויע – הוא בן כלבא שבויע, חמי של ר' עקיבה, מירושלים; ישו דרומייה, הנזכר בהערה 71 לעיל, שמו מעיד עליו. השם ישו בן יואנדס על גלוסקמה שנמצאה בשכונת סנהדריה שטל אילן מזכירה בעבודת הגמר, עמ' 38, מס' 44 כתוב באותיות יווניות; עיין פ' ויסו, חדשות ארכיאולוגיות מה (תשל"ג), עמ' 24.

79. ובאמת, כנגד הנוסח יהוש(ע) בר פרחיה (שחונן), על פי הקבלה, בכוחות מאגיים, הרגיל בכתבי ההשבעה הארמיים (J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, Philadelphia 1913, nos. 8, 9, 17; J. Naveh & Sh. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem 1985, no. 5). מצוי גם יישוע בר פרחיא (השבעות מס' 32, 33, 34 בספרו הנ"ל של מונטגומרי). עם זה ב"תולדות ישו" (ובסנהדרין קז ע"ב) מובדלים היטב יהושע בן פרחיה וישו; עיין ד' בויראין, "קריאה מתוקנת של הקטע החדש של 'תולדות ישו'", תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 249–252.

80. כמו ישוע בן גמלא, הכהן הגדול בסוף ימי הבית (יבמות ו, ד), ישוע בן חנניה (אבות ב, ח), ישוע בן קרחא (ברכות ב, ב) ואחרים.

יהוחנן⁸¹ וישוע של ימי הבית השני⁸² משנה את פניו והופך יוחנן ויהושע בספרות התנאים.⁸³ כבר בימי הבית הראשון נתבטל נישופה של התחילית יהו- בשמות התאופוריים, והכתיב יהוחנן מכוון אל נכון כבר אז להגייה yohanan. אך יהושע צעד צעד נוסף. בעקבות התבטלות הנישוף בשם הזה נשתנתה תנועת החולם כדי למנוע את דמיון התנועות הסמוכות $y^{\delta}h\ddot{o}š\ddot{u} < y\ddot{o}š\ddot{u} < y\ddot{e}š\ddot{u}$, והשם יצא ממעגל השמות התאופוריים, ולא "נפגע" כששבה שעתו של ה"נישוף" אל התחילית ה"תאופורית" (יו- < יהו-).⁸⁴ רק כעבור דורות רבים הוחזרה עטרת יהושע ליושנה, אך בשל נסיבות חוץ-לשוניות.

הכתובים האפיגרפיים והספרותיים מורים, שהצמדים (א) יוחנן-יהושע, (ב) יהוחנן-ישוע באים בקביעות ומוציאים זה את זה על פי התקופה: בזמן ששימש ישוע לא שימש, ברגיל, יוחנן אלא יהוחנן. כשם שפרשת יהושע-ישוע-יהושע מוכיחה, שביסוד חילופי השמות התאופוריים ה"קצרים" וה"ארוכים", המשתנים לפי התקופה, לא רק כתיב שונה אלא גם הגייה שונה, כך ייתכן שזה המצב בעיקרו גם במה שנוגע לפרשת יהוחנן-יוחנן-יהוחנן.

לכאורה, לשון ימי הבית השני מקלקלת את השורה. הוצא חטיבה זו מרובדי הלשון העברית, והרי התפתחות ליניארית רציפה בין לשון המקרא ללשון התנאים: יוחנן ויהושע.⁸⁵ אך פרשת יהושע-ישוע-יהושע באה ללמד, שאי אפשר לדלוג על שום חוליה בשלשלת התפתחות הלשון, ושלעיתים גורם חוץ-לשוני עומד מעל תהליכי הלשון (כגון מעתק הגאים או היקש), והוא המכריע את כיוון התפתחותה, שהרי הן הנישוף המיוחד של השמות התאופוריים הן התבנית החדשה-ישנה שדבקה בישוע הם תוצאת נסיבות חוץ-לשוניות.

81. אפשר שהשם יהוחי, אשר בא בחותם מלכיש וואטיוני, 1971, עמ' 453, ויוחיי שבספרות התנאים אינו אלא שם חיבה (היפוקוריסטי) ליוחנן (כפי ששמי יכול להיות גזור מן שמעיה, שמעון, שמואל או שמריה - בהשמת ההברות האחרונות והצמדת דיפתונג - יי בסופו, כמו זכיי מזכריה וכיו"ב; עיין סגל, תרפ"ו, עמ' 146). הוא יכול אפוא להתפרש הן כשם המקורי כפשוטו (השווה יחיאל) הן כשם מקוצר הגזור מיהוחנן. עיין ב' קלאר, שמות בני ישראל, לשוננו לעם א, י (תש"י), עמ' 14; אילן, תשמ"ד, עמ' 89-90.

82. ברשימת הכהנים שנשאו נשים נזכרים בעזרא י באים זה בצד זה ישוע (פס' 18) ויהוחנן (פס' 28), ובאחד ממסמכי ואדי מורבעא (DJD 2 [1961], no. 38, p. 153) שוב מופיעים על השטר השמות האלה זה בצד זה. גם במסמכים ממזדה נזכרים שמות אלו בלבד (עיין ידן ונוה, 1989, עמ' 36, 42, 51, 55, 63).

83. למשל: "מעשה שהלך ר' יהושע אצל רבן יוחנן בן זכיי" (תוספתא מעשרות ב, א).

84. בדיוק ההפך ממה שאירע ליוסף, אשר נכנס רק בדיעבד אל מעגל השמות התאופוריים מאותו הטיפוס.

85. בעניין זה, שלעיתים המקראית הקלאסית מוצאת את המשכה בתנאית ולא במקראית המאוחרת ובלשון המגילות, דנתי בספר הויכרון לרא"ש רונטל.

ההבדל המזדקר לעין בדרכי הכתיב של השמות הפרטיים האלה בין לשון המסמכים מתקופת התנאים ללשון ספרות התנאים מלמד, שלשון חז"ל המסורה בדינו אינה בדיק לשונם של התנאים. ולעומת זאת הכתובות מבית שערים היו בבחינת נקודת ארכימדס לתארוכה של ספרות התנאים. הזיקה הבולטת בין הכתובות האלה שזמנן הוא מסוף ימי התנאים וראשית תקופת האמוראים לבין ספרות התנאים במה שנוגע לשמות הפרטיים⁸⁶ מצביעה על זמנה ועל מקומה של מסורת לשון חז"ל: מסורת גלילית מסוף תקופת התנאים.⁸⁷ השוני שבין לשון המסמכים מתקופת בר כוסבה לבין לשון התנאים בספרות חז"ל משקף הבדל דיאלקטי של זמן ומקום. הלשון במכתבי בר כוסבה היא לשונם של התושבים ביהודה (בעצם לשון התנאים במיתבה) במאה השנייה לספירה; ואילו הלשון בספרות התנאים היא לשון סוף תקופת התנאים וראשית תקופת האמוראים בגליל. המסורת הגלילית של העברית אינה, לדעתי, מסורת עתיקת יומין אשר חיה בנפרד מאחותה שביהודה, ואני סבור שהעברית הגלילית בימי התנאים לא הייתה המשך טבעי מימים קדמונים, אלא הגיעה לגליל מיהודה, בעיקר לאחר חורבן הבית השני, כשעזבו תושבי האזור את ארצם ועקרו צפונה.⁸⁸ העברית הגלילית המשתקפת בספרות חז"ל יסודה בעברית היהודאית של ימי הבית השני, ולכן אין ההבדלים גדולים בין הדיאלקטים.

כיוון שמסורת התנאים הגיעה אלינו בעיקרה באמצעות אמוראי הגליל, אין תמה שלא בא זכרם של "השמות הארוכים" בכתבי-היד הטובים ביותר של המשנה. אם התורה שבעל-פה באמת לא הועלתה על הכתב עד ימי האמוראים, מן הסתם הכתיב של ספרות התנאים משקף את דרכי הכתיב (וההגייה) של ימי האמוראים הגליליים, וזה פשר הצורות "קצרות" בספרות התנאים.

יהא פשר גלגולי השמות אשר יהא, העובדה, שבכתיבת השמות הפרטיים נבדלת ספרות התנאים באופן עקיב מן האפיגרפיה של תקופת התנאים, יצאה ללמד, שהתנאים הניבטת אלינו מכתבי-היד הטובים ביותר אינה בהכרח לשונם המקורית

86. אביגד, תשל"ב, עמ' 170.

87. עם זה, כתיבו של יהודה מסבך במקצת את התמונה. הצורה יהודה היא הנהגת לבדה בכתובים ממדבר יהודה ובכתובות מיהודה. לעומתה שגורה יהודה, יודן בגליל. כתבי-היד הטובים של ספרות התנאים גורסים יהודה, יודה, ואלה של ספרות האמוראים גורסים יודן; עיין מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 40-41; וכן אילן, תשמ"ד, עמ' 35-37. הצורה [יהו]ד?ן, המוצעת בתעודה מס' 18, שו' 12 מוואדי מורבעאת כשמו של אחד העדים, היא אפוא הצורה הגלילית; ואם היא נכונה, יכולה היא להעיד על מוצאו של בעל השם (עדה ירדני מציגת שאפשרית גם הקריאה [שמ]ד?עון). ועיין ש' נאה, הפרשי מסורת בכתב-יד וטיקאן 66 של הסיפרא, עבודת גמר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 137.

88. קוטשר, תשל"ו, עמ' סח; י' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 42-46; א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 11-29.

של התנאים,⁸⁹ ואפשר משתקפת בהם לשונם של "נושאי כליהם", האמוראים בני הדורות הסמוכים לתקופה.

נספח

נישוף (מחודש) בלשון הבית השני

אם יש עוד עדויות להופעתה של /h/ בין-תנועית במקראית המאוחרת ובלשון הכתובים ממדבר יהודה, במקום שנאלמה בלשון המקרא הקלאסית⁹⁰ ובתנאית,⁹¹ וה"נישוף" הזה אינו מצטמצם להגיית השמות הפרטיים בלבד, שמא תופעה פונטית היא העומדת ביסודם של דברים.

א. יש סימנים אחדים להופעתה של ההא אחרי מלות היחס החטופות (בכ"ל) בספרי המקרא המאוחרים (בעיקר), כגון: בהדרך (בחמיה ט, יט),⁹² להעם (דברי הימים ב י, ז);⁹³ ואף בשטר מכירה מוואדי מורבעאת נמצא⁹⁴ להמכר הזה.⁹⁵ שמא אף הצידוף של ה, המזדמן פעמים אחדות בכתובים ממדבר יהודה (כגון "של הגואין"),⁹⁶ יוצא ללמד על תנועה מנושפת בין של ובין השם שלאחריה, שלא כמצופה.⁹⁷ תופעה דומה גרשמה אף בפונת החדשה.⁹⁸

ב. הצורך – הו של הכינוי הצמוד לנסתר אחרי ו הוא לבדו נוהג במגילות, ויש סימנים

89. עיין קוטשר, תשל"ו, עמ' 20; מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה", מחקרים בלשון ד (תש"ן, עמ' 253–270).

90. עיין למשל בדקדוקו של וואון, סעיפים 17, 35.

91. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 40.

92. בהרצאה שנשא רנדסבורג (G. A. Rendsburg) בקונגרס העשירי למדעי היהדות הוא מנה קווי היכר צפוניים המצויים בנחמיה ט, ואף את הדוגמה הזאת ייחס לדיאלקט הצפוני. אך הקו זה, כשאר הסימנים הנמנים שם, דבר אין לו עם לשון שבטי הצפון, ומכל מקום אין קווי הלשון האלה מייחדים את הדיאלקט הצפוני.

93. A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910, § 35ⁿ.

94. מס' 30, שר' 7, 22, 28; עיין DJD 2 (1961), p. 145.

95. אך, כידוע, לשון השטרות מימי בר כוסבה שונה במידה ניכרת מלשון המגילות.

96. נחל חבר, מס' 5; "של הדמע" (מגילת הנחשת א 10); "במערא של הזכ/בנא של הרגם הצופא למזרח" (שם ו 7–9); "של הירק ושל האילן" (במערות האגרות מס' 46), ועוד. ראה קוטשר, תשל"ו, עמ' 20–21; מ' בראשר, עדה ולשון ו (תש"ס), עמ' 104; ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, ירושלים תשמ"ד, עמ' 321–323.

97. שהרי סדר ההצטרפויות הצפוי הוא ש + לגואין, כעדות כתב-היד הטובים של המשנה (עיין בהערה הקודמת).

98. M. J. Dahood, "Canaanite-Phoenician Influence in Qoheleth", *Biblica* 33 (1952), pp. 45–46. אם כי לדעתו זו הירדשה מלשון מלכות הצפון.

להעדפתו אף במקראית המאוחרת, כגון אביהו (מגילת המקדש כה 11), ונטעתי (דברי הימים א יז, ט כנגד ונטעתי המקבילה בשמואל ב ז, י).⁹⁹

ג. לעתים נרשמת הא בבניין הפעיל אחרי תחיליות, כגון יְהוּדָה (נחמיה יא, יז), יהבין (סרך היחד ג 9).¹⁰⁰

האפשרות הראשונה העולה על הדעת היא, שדווקא הלשון של סוף ימי הבית השני שימרה כאן תכונה ארכאית: נישופה המקורי של התנועה. מורג מנה במאמרו¹⁰¹ ארבע תופעות מתחום הכינויים המשקפות את העברית הקדם-קלאסית בלשון המגילות: (א) כיווצה של דו-התנועה aw;¹⁰² (ב-ג) כינויי הגוף הוא והיא והסיומת –מה (כגון אכלתמה);¹⁰³ (ד) הכינוי הארוך –הו אחרי התנועה ז (על דרך אביהו). משום שההא המוספת בקבוצות הנ"ל באה רק במקומות שיש לדבר הצדקה היסטורית, אפשר מעידה היא על השתמרות נישופה הארכאי של התנועה, ובכך מצטרפת תכונה זו אל קווים אחרים בלשון המגילות, שלדעת מורג "מורשה הם ממערכתם הלשונית של להגים עבריים קדומים" (שם).

אפשרות אחרת לפשר ההא המוספת: נישוף מחודש של תנועה. היות שהאלמותה של /h/ בין-תנועית מאפיינת, כאמור, את לשונות האזור לפחות מראשית האלף הראשון לפני הספירה,¹⁰⁴ שמא לאחר שנתבטל הנישוף החיו אותו דוברי דיאלקט מסוים, והוא מתגלה בדרכי הכתיב הנ"ל.

הקושי הגדול בקבלת ההצעות האלה הוא, שסימנים מובהקים מעידים על התערערותה של ה-/h/ הבין-תנועית בלשון המגילות. והרי דוגמות אחדות: ואזינו (= והאזינו), מגילת ישעיהו השלמה (להלן מגי"ש) א, י; אלוים (= אלוהים) 4q8 35; באופיע (= בהופיע), סרך היחד (להלן סה"י) י 2; ובכלל, יש עדויות להיחלשותו של העיצור הזה גם במצבים אחרים: אחרי עיצור – שלבתה (= שלהבתה), הודיות ח 30;

99. E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta, 1986, p. 60. אף על פי שכינוי

הגוף החבור –הו שגור בספרות הקלאסית.

100. קימרון, 1976, עמ' 206.

101. ש' מורג, "לשונן של מגילות מדבר יהודה: קווי-מבנה ומהותם", ברית עברית עולמית, כנס לונדון (אלול תשמ"ד), תשמ"ה, עמ' 16; וביתר הרחבה: Sh. Morag, "Qumran Hebrew: Some Typological Observations", VT 38 (1988), pp. 157–158.

102. שאין היא דווקא תכונה ארכאית.

103. הרחבתם של הכינויים באמצעות תנועת א בלתי מוסעמת (אכלתמה, הואה) היא ממאפייניה של לשון המגילות ושל עברית נוסח שומרון, וכבר הראה בן-חיים, שכינויים מלעיליים התפתחו בשלב מאוחר בלשון. עיין ו' בן-חיים, "בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 156–158.

104. W. R. Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000–586 B.C.E.*, Philadelphia 1985, pp. 54–58.

ולהתלך (= ולהתהלך), סה"י ה 10; אחרי הא היידוע – עדה (= העדה), סרך העדה א 20. גם דרכי הכתיבה של אלף במקום הא ושל הא במקום אלף יוצאות ללמד על מגמה זו: אקשיבו (= הקשיבו), מגי"ש נא, ד; הבחרה (= אבחרה), סה"י י 21; וכן אלף המתוקנת מהא בכתב-היד: (גמה <) גמא, מגי"ש לה, ז.¹⁰⁵

כיצד לבאר את המצב המשונה הזה, שבשלב מתקדם בהתפתחות הלשון, כשכבר חלה התערערות עיצורי הגרון, צצה לה הא בנסיבה בין-תנועית, בשעה שבשלב מוקדם בהתפתחות הלשון, קודם להתערערות עיצורי הגרון, היא נטתה להיאלם באותה הנסיבה? התערערות ה-/h/ אינה אלא ביטול הנישוף (של התנועה), והרי אלו תרתי דסתרי: האפשר שאותה ההא תתערער ותתחזק (או למצער לא תיחלש) באותן הנסיבות הפונטיות ממש?

כיוון שאין חולק על התערערות ההגיים הגרוביים בפי מקצת הדוברים בארץ ישראל בסוף תקופת הבית השני, שמא לא תופעה פונטית אחת עומדת ביסודן של כל הקבוצות הנ"ל, אין הן מעור אחד, ויש לבחון כל מקרה לגופו.

א. הא הידיעה אחרי מלות יחס חטופות: העובדה, שאין כל עדות להופעתה של הא כזאת בכל הכתובות מימי הבית הראשון, מלמדת, שזה מכבר איבדה ההא את נישופה בנסיבות האלה. את הופעתה המחודשת של ההא הזאת בטקסטים מקראיים מאוחרים אפשר לפרש לכאורה בדרך שבה מתפרשת הופעתן של שאר אותיות אהו"י בטקסטים המאוחרים,¹⁰⁶ כלומר בהיותה אס-קריאה המנחה את הקורא בטיב התנועה.¹⁰⁷ ואולם מפני שהא מצעית אינה משמשת ברגיל כאס-קריאה בלשון המקרא ובלשון המגילות,¹⁰⁸ אולי יש ממש במסורת הנקדנים (הגורסים בַּהֲדָרָה ולא בַּתְּדָרָה, ר"ל

105. עיין קוטשר, תשי"ט, עמ' 399–403, 498; קימרון, 1976, עמ' 82–89. על התערערות עיצורי הגרון בתנאית עיין עתה ש' שריבט, "עיונים בפרשת הגרוביות בלשון-חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, רמת גן תש"ן, עמ' 243–225.

106. ביאור מעניין לריבוי של אמות-הקריאה בטקסטים מאוחרים מן המקרא לעומת מקביליהם הקדומים הציג ירלמאן: G. Gerleman, *Synoptic Studies in the Old Testament*, Lund 1948, pp. 12–14.

107. ר' סיון במאמרו "תהפוכות תווית היידוע לאבזריה", לשוננו לעם לט (תשמ"ח), עמ' 19–27, מכנה את השימוש בהא הידיעה אחרי מלות יחס בתקופת ההשכלה ותחיית הלשון בשם הא הידיעה "המודקרת"; אך מדבריו עולה, כנראה, שהוא מכוון לתופעה מתחום הכתיב. אולם על פי שיטת הכתיב החסר של בן-יהודה (ורמו לכך בדברי י' אפשטיין, הגיוני לשון, תל-אביב תשל"ז, עמ' 132–133), ועל פי עדויות של המאות הקודמות מארצות המזרח (מפי מ' בראשר, ההא הזאת לא רק נכתבה אלא הייתה הגויה ממש.

108. ראה בדקדוקו של גוניוס, סעיף 23^k, ובדקדוקו העברי של קימרון (1976), סעיף 100.7. הכתיב עיששו (= עֶשֶׁו) הוא יוצא דופן במגילות; ראה א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג (ספר בנדויד), ירושלים תשמ"ז, עמ' 260 הערה 6, 273 הערה 83. עיין גם גב"ע צרפתי, "אבות טקסטים ואמות קריאה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 18–19.

שלהא היה תפקיד פונטי.¹⁰⁹ אמנם הא הידיעה אחרי מלות יחס חטופות אינה מאפיינת את העברית הכלל-קומראנית,¹¹⁰ והיא חורגת משאר הקבוצות הנ"ל בהיותה מונעת בתנועה קצרה. אף על פי כן נראה שהיא באה לשמר את מורפמת תווית היידוע, גם אם אין כאן נישוף ממש, אלא סימן להגה מעבר (glide), או הארכת-יתר של התנועה,¹¹¹ אולי בהתניה מסוימת.¹¹²

ב. הצורן – הו של הכינוי הצמוד לנסתר אחרי י: בין שנשתמר כאן הצורן המקורי בין שנתפתח בשלב מאוחר כדי לגשר בין התנועות י ו-ו, יש לראות בהא סימן לתנועה הפותחת הברה (Vokalträger), או סימן להגה מעבר, כהצעת קימרון.¹¹³ מכל מקום, אותותיו של הנישוף ניכרים כאן.

ג. הצורות מן הטיפוס יהודה "נראה שפרי השפעת הארמית הן", כדברי קוטשר.¹¹⁴ אבל כנגד זאת, לפי עדות הטקסטים הארמיים בני הזמן והמקום הפך בניין הפעל לאפעל, ומכל מקום ההא המציינת את הנישוף נעלמת אחרי התחיליות.¹¹⁵ משום שבארמית נשתמרה ה-/h/ הבין-תנועית זמן רב יותר מבעברית, מסתבר שאין כאן הא "פונטית", אלא הא נחה המשקפת הרגלי כתיבה מסורתיים.

כללו של דבר, לפי שעה איני סבור שניבטת כאן תופעה של נישוף ארכאי בלשון ימי הבית השני; אמנם לכל העניינים המובאים בזאת נגיעה אל ההא המצעית, אך הללו מתחומים נפרדים הם (כתיב, הגה וצורות), ואין כאן תופעה לשונית אחת.

109. ושמא בנסיבה כזאת דווקא הרגישו כותבי העברית צורך לסמן את טיב התנועה כדי להבחנה מהארמית, שבה אין הבדל אם השם הבא אחרי מלת היחס מיועד (בגלל היידוע הפוסטפוזיטיבי) – כהצעת מ' מישור (בעל-פה).

110. כפי שמכנה אותה מורג במאמר הנזכר בהערה 101, ועל כן לא נכללה ברשימתו.

111. עיין ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ט, עמ' 47 הערה 89. והשווה לכאן אף את תופעת "ההא המרחיבה" בארמית במלים קצרות, כגון בהת, רהט, נהור; לעתים בצורת הריבוי – אבהן, שמהן; ואף בשמות פרטיים זרים: בגוהי, דריוהש (בדורא אירופוס נכתב השם אחשוורוש בעברית חשהורש). גם ההא של הבניין הגורם נשתמרה בארמית אחרי התחיליות זמן רב לאחר שנאלמה מהעברית; עם זאת, מרבית הקטגוריות הנמנות בנספח אינן בארמית. עיין במאמרו של דרייבר הנזכר בהערה 13 לעיל, עמ' 20–21, וכן במאמרו ב-JBL 45 (1926), עמ' 323–325.

112. למשל במעמדו של השם המיועד. כך למשל בתעודה הנ"ל (מס' 30 ממורבעא) נזכר קודם, בשו' 4, המכר הזה, וכמונח מוגדר לא שינוהו גם כשקדמה לו מלת יחס חטופה. השווה לעניין זה צורות שאין הנישוף מתבטל בהן בתנאים אלה, כגון להיכן, מהיכן במשנה, ובלשון ימינו ב"הארץ", ל"היום". ועיין L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989, p. 22–23.

113. קימרון, תשמ"ז, עמ' 271–273.

114. קוטשר, תשי"ט, עמ' 149.

115. עיין למשל באייר, 1984, עמ' 467; וכן M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran*, Ramat-Gan 1974, pp. 180–187.

ביבליוגרפיה

- אביגד, תשל"ב = נ' אביגד, בית-שערים, ג, ירושלים תשל"ב.
 אביגד, תשמ"ז = נ' אביגד, בולות עבריות מימי ירמיהו, ירושלים תשמ"ז.
 אהרונ, תשל"ז = י' אהרונ, כתובות ערד, ירושלים תשל"ז.
 אילן, תשמ"ד = ט' אילן, שמות היהודים בארץ ישראל בימי בית-שני ובתקופת
 המשנה, עבודת גמר, מהדורה מתוקנת, ירושלים תשמ"ד.
 אילן, תשמ"ח = ט' אילן, "להבדלי כתיב של שמות בתקופת בית שני", לשוננו נב
 (תשמ"ח), עמ' 3-7.
 אפשטיין, תש"ח = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, א-ב, ירושלים-תל-אביב
 תש"ח.
 אשל ומשגב, תשמ"ז = ח' אשל וח' משגב, "תעודה מן המאה הרביעית לפנה"ס
 מכתף יריחו", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 461-477.
 K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom toten Meer*, Göttingen = 1984
 1984
 G. I. Davies, *Ancient Hebrew Inscriptions - Corpus and Concordance*, Cambridge 1991
 D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, = 1934
 Firenze 1934
 F. Vattioni, "I sigilli ebraici" I, *Biblica* 50 (1969), pp. = 1969
 357-388
 F. Vattioni, "I sigilli ebraici" II, *Augustinianum* 11 (1971), = 1971
 pp. 447-454
 F. Vattioni, "I sigilli ebraici" III, *AION* 38 (1978), pp. = 1978
 227-254
 חכלילי, תשמ"ד = ר' חכלילי, "שמות וכינויים אצל יהודים בתקופת הבית השני",
 ארץ-ישראל יז (תשמ"ד), עמ' 188-211.
 Y. Yadin & J. Naveh, "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions", *Masada I*, Jerusalem 1989
 מזר, תש"ה = ב' מייזלר [= מזר], בית-שערים, א, ירושלים תש"ה.
 J. T. Milik, "Le couvercle de Bethphage", *Hommages à A. Dupont-Sommer*, Paris 1971, pp. 75-94
 Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, I, New York 1982 = 1982
 נוה, תשל"ח = י' נוה, על פסיפס ואבן, תל אביב תשל"ח.

- M. Noth, *Die israelitischen Personennamen*, Stuttgart 1928 = 1928, נות, סגל, תרפ"ו = מ"צ סגל, "הזעירות בעברית", מדע־היהדות א (תרפ"ו), עמ' 152–139.
- J. D. Fowler, *Theophoric Personal Names in Ancient Hebrew*, = 1988, פאולר, Sheffield 1988
- A. Fitzmyer & D. J. Harrington, *A Manual of* = 1978, פיצמאיר והרינגטון, *Palestinian Aramaic Texts*, Rome 1978
- P. J. B. Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum* II, Roma 1952 = 1952, פריי
- R. Zadok, *The Pre-Hellenistic Israelite Anthroponymy and* = 1988, צדוק, *Prosopography*, Leuven 1988
- קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילות ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט.
- קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
- קימרון, 1976 = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, ירושלים 1976.
- קימרון, תשמ"ז = א' קימרון, "על דיפתונגים והגיי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג (ספר בנדויד), ירושלים תשמ"ז, עמ' 278–259.